

Marzena Głodek

Nicolas Muffel, "Beschreibung der Stadt Rom (Opisanie miasta Rzymu)"

Słupskie Studia Historyczne 11, 245-251

2004

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

MARZENA GŁODEK

PAP SŁUPSK

NICOLAS MUFFEL, *BESCHREIBUNG DER STADT ROM*
(*OPISANIE MIASTA RZYMU*)¹

Tak oto w pobliżu Świętego Jana na Lateranie, na kolumnie, jest umieszczona jedna z 12 tablic z brązu, z tych, które zostały przysłane Rzymianom z Aten zaledwie w 20 lat po założeniu miasta².

Blisko Świętego Jana na Lateranie, wysoko na cokole, stoi przeogromny koń z brązu, dosiadany przez pewnego wieśniaka, kunsztownie odlanego z brązu we wszystkich swoich fragmentach; (koń) jest pusty w środku i niegdyś był złożony. Tego wieśniaka wywyższono z wielkim honorem i nadano mu imię Septymiusza Sewera za to, że uratował Rzym i przyniósł do miasta zwłoki króla, który oblegał miasto³. I niezbyt daleko stąd jest wielka głowa z brązu jakiegoś bóstwa, większa niż bryła soli, a w pobliżu jest też jego ręka trzymająca cesarskie jabłko, zrobiona z wielkim kunsztem⁴.

Ulica prowadząca do Świętego Jana na Lateranie nazywa się Świętą Drogą, ponieważ przy niej aż do Świętego Piotra można uzyskać liczne odpusty; także inna nazywa się Ulicą Ośłów, ponieważ kiedy był świętowany jakiś triumf lub zwycięstwo, przechodzono tamtędy na koniach, osłach, mułach i innych zwierzętach, dlatego także była nazywana Drogą Zwycięstwa, tą drogę musi przebyć każdy cesarz,

¹ Nikolas Muffel był norymberskim patrycjuszem. Do Rzymu przybył w orszaku Fryderyka III Habsburga (lata panowania 1440-1493) i uczestniczył w jego cesarskiej koronacji 19 marca 1452 roku. Oryginalny tekst *Opisu* w: N. Muffels, *Beschreibung der Stadt Rom*, Publication des litterarischen Vereins in Stuttgart, hrsg. von W. Vogt, Tübingen 1876, s. 11-62.

² Chodzi o tablicę z antycznym tekstem prawniczym, wymienianą już w XII w. w opisie Lateranu Mistrza Grzegorza. Być może był to tekst *Lex regia Vespasiani*. Ta tablica w 1576 roku została przeniesiona na Campidoglio. Magistri Gregorii, *De Mirabilibus Urbis Romae*, [w:] *Codice Topografico della Città di Roma*, t. III, Roma 1956, s. 167.

³ Konny posąg Marka Aureliusza, obecnie stojący na Kapitolu. Legenda o wieśniaku, który ocalił Rzym, pochodzi ze średniowiecznej kompilacji. Nazwanie „zbawcy” Rzymu imieniem jednego z cesarzy jest oryginalną inwencją Muffla.

⁴ Statua stała kiedyś w pobliżu Koloseum, pochodziła ze świątyni Słońca. „*Caput vero et manus praedicti ydoli ante palatium suum in Laterano in memoria fecit poni, quod modo palla Sansonis falso vocatur a vulgo.*” *De mirabilibus civitatis Romae*, [w:] *Codice*, t. III, s. 196.

kiedy odniesie zwycięstwo lub jest koronowany, tak jak przebył ją też cesarz Fryderyk⁵.

Jest także przy drodze, która prowadzi do Świętego Jana, kaplica, gdzie wizerunek Maryi przemówił do papieża, który zapomniał pozdrowić Dziewicę: „a dlaczego mnie nie pozdrowisz ?” (rzekł do papieża); i wówczas on zsiadł z konia i ukląkłszy odmówił modlitwę. Tam została zbudowana kaplica, która jeszcze istnieje.

A tak oto zdarzyło się, że papieżycą⁶ urodziła dziecko, w obecności ludu, kiedy szła w procesji z wizerunkiem Chrystusa z Lateranu do Świętej Marii Większej. Otworzyło się wówczas jej łono i wydała dziecko, a sama umarła, i zdecydowano, że zostanie dane do wyboru, czy pamięć o niej ma być na wieki zatraczona, czy ma być pohańbiona przed całym ludem, ponieważ za diabelską namową pozwoliła się wybrać na papieża, w kardynalskim przebraniu; i został ustawiony w tym miejscu kamień, który przedstawia to wydarzenie.

Dalej na środku przed fasadą katedry [św. Piotra] stoi jabłko z brązu, uformowane na kształt sosnowej szyszki⁷, grube na 5 sążni, które zostało w niezwykły sposób przyniesione przez złe duchy z Troi do Konstantynopola, a z Konstantynopola do Rzymu nad S. Maria Rotonda⁸, na 6 marmurowych kolumnach; (S. Maria) była wówczas świątynią wszystkich bogów, którym przewodziła Diana, którą ustawiono na otworze, który otworzył się w kościele. Ale później, na rozkaz świętego papieża wydany demonom, jabłko zostało przeniesione na to miejsce, na którym stoi dzisiaj, i położone na 6 marmurowych kolumnach, a wokół ustawiono różne ozdoby, niezwykłą sztuką wykonane rzeźby pawi i innych zwierząt z brązu wspaniale odlane.

Tamże (tj. w Bazylice św. Piotra) w kaplicy była kolumna, na której umieszczono mały, kamienny krzyż, którego używa się do całowania i który ucałowała pewna uboga niewiasta. Później przyszedł pewien rzymianin, wytarł go i chciał także pocałować. Wtedy krzyż uniósł się do góry, przez dach, aż na mur kościoła i stał się jeszcze większy.

Święty Piotr został zaprowadzony do więzienia⁹ i następnego dnia ukrzyżowany, na górze pomiędzy dwoma gmachami¹⁰, z których jeden był wybudowany w murze, skąd wychodzi brama św. Pawła, nad którą zostali pochowani Romulus i Remus, tak aby żaden pies nie mógł wejść do grobu, a niektórzy uważali, że to Juliusz Cezar został tam pochowany, jak wskazywały na to napisy wykute na kamieniu, pokryte tra-

⁵ Fryderyk III.

⁶ Muffel jako jedyny z autorów swojej epoki opisuje legendę o papieżycy Joannie. Legenda zyskała pewną popularność w antykatolickiej polemice protestantów. O enigmatycznym wielkim skandalu w Rzymie wspominają źródła muzułmańskie. Rzekomą papieżycę miał przedstawiać w rzeczywistości antyczny posąg ustawiony na Lateranie.

⁷ Ogromna szyszka z brązu była ozdobą antycznej fontanny, wieńczyła studnię przed dawną Bazyliką św. Piotra, obecnie została przeniesiona na dziedziniec Muzeów Watykańskich (Cortile della Pigna).

⁸ Panteon.

⁹ Więzienie Mamertyńskie. Za miejsce stracenia Świętego Piotra uważane jest wzgórze Janiculum.

¹⁰ Te dwie budowle to prawdopodobnie tak zwany grobowiec Remusa, czyli piramida Gajusza Cestiusza i tak zwany grobowiec Romulusa w pobliżu Zamku św. Anioła.

wą. A drugi gmach był pomiędzy Świętym Piotrem a mostem na Tybrze, w którym spoczywał cesarz, który kazał go wybudować, i pomimo że tam przebywał, został uderzony przez piorun, stąd most ten nazywano mostem piorunów¹¹.

U św. Piotra w Okowach jest ogromna waza z kamienia i wielki posąg bóstwa obok.

Tam, gdzie św. Sabina, był niegdyś wspaniały pałac Antonina, gdzie są przepiękne marmury.

Dalej, jadąc konno, jest kościół, gdzie spoczywają Kosma i Damian, ozdobiony belkami z brązu; był tam cesarski pałac, jeszcze widać starożytne mury, które wzniesiono jako część świątyni Romulusa. Wcześniej była tam świątynia cesarza Antonina i Faustyny i część kolumn z tej świątyni jeszcze stoi. I jest tam łuk, niedaleko św. Wawrzyńca, zwany Trzy Miasta, ponieważ zaczęto go budować w dniu, gdy zostały zdobyte trzy miasta, są tam liczne piękne figury z marmuru.

Takoż kościół S. Maria Rotonda¹² jest okrągły i całkowicie nietknięty, jakim zbudowali go poganie; i ma 16 nisz, i otwarty dach, oparty na kolumnach, ma przy wejściu 16 wspaniałych kolumn zdobionych belkami z brązu i 2 bramy z brązu, które są prawie całe ze złota bądź, jak się uważa, w połowie ze złota, i ważą prawie 400 kwintali, i na 16 kolumnach są belki z brązu, także pomieszanego ze złotem. A w każdej niszy stał posąg bóstwa ze wszystkich krajów¹³, i w środku pod otworem w dachu stał Pantheon, bóg morza i bogini Diana, która była boginią łowów, i była najstraszliwsza ze wszystkich bogów; kiedy jakiś kraj chciał przeciwstawić się Rzymianom, boga tego kraju obracano od tej bogini i stawał się największym demonem spośród wszystkich bóstw. I kościół jest pokryty ołowiem, a ten przedmiot z brązu w kształcie szyszki, który stoi przed św. Piotrem, znajdował się nad otworem. Fragment posągu bogini leży przed wejściem, to kobieta zwana Dianą, stał on ponad wejściem, gdzie teraz jest krzyż.

Za tym kościołem, gdzie mieszkali pogańscy kapłani, są 4 wielkie kolumny, każda z nich wysoka na 61 piędzi i gruba na 9 piędzi, które przywieziono za papieża Mikołaja¹⁴ do św. Piotra, a transport kosztował 1600 dukatów, i zostały ustawione w chórze św. Piotra, gdzie je widziałem.

Grobowiec przy bramie św. Pawła ma wysokość 3 pięter, jest z kamiennego muru i w kształcie góry, drugi grobowiec jest przy moście na Tybrze, nazywanym mostem piorunów, kazał go zbudować cesarz, aby uchronić się przed burzami, ponie-

¹¹ Żaden z mostów istniejących w opisanym przez Muffla miejscu, ani Ponte Neroniano, ani Ponte Elio, nie był nazywany mostem piorunów.

¹² Antyczny Panteon, świątynia wszystkich bogów. W tradycji średniowiecznej Panteon uchodził za świątynię „Kybele – matki bogów i Neptuna, boga morza i wszystkich demonów”. *Le miracole de Roma* (XII w.), [w:] *Codice*, t. III, s. 127.

¹³ Muffel przedstawił tu nieco zmienioną legendę, zapisaną po raz pierwszy przez „Anonima z Salerno” ok. 980 roku, który zanotował, że starożytni Rzymianie ustawili na Campidoglio 60 posągów z brązu na cześć wszystkich ludów. Każdy z nich był podpisany i każdy miał na szyi dzwoneczek. W dzień i w nocy kapłani, na zmianę, czuwali przy nich. Gdy buntowała się któraś z prowincji cesarstwa, posąg poruszał się i dzwoneczek dzwonił, wtedy kapłani zawiadamiali cesarza. F. Gregorovius, *Storia della Città di Roma nel Medio Evo*, t. II, cz. I, Torino 1925, s. 172.

¹⁴ Kolumny zostały przewiezione do Watykanu na polecenie Mikołaja V (pontyfikat 1447-1455).

waż przepowiedziano mu, że zginie od pioruna, i miał tam forum i schronienie. I pewnego dnia, kiedy niebo było bardzo spokojne i jasne, wyszedł na to forum i w tym momencie piorun go zabił.

Przed kościołem [św. Piotra w Okowach] stoi waza wielka i piękna z marmuru, która może pomieścić 9 miar wody.

Również u Naszej Pani Minerwy¹⁵, gdzie jest klasztor kaznodziei i gdzie był wybierany papież¹⁶, była świątynia pogańskiego bożka [bogini], zwanego Minerwa, teraz jest tam wspaniały klasztor, a owa Minerwa była boginią wojny i wojska, z tej antycznej świątyni pozostały tylko resztki.

W kościele Ara Caeli są schody o 128 stopniach z marmurowego kamienia¹⁷.

Przed tym kościołem, niedaleko Campidoglio, stoi obelisk ze złotą kulą, w której pochowano Oktawiana.

I na Campidoglio wśród zniszczonych murów jest podwójna arkada, wbudowana do nowego budynku, gdzie teraz przechowuje się zapasy soli, jest tam inskrypcja wykonana starożytnymi literami, zniszczona i prawie zatarta przez sól¹⁸. Jest tam jeszcze grobowiec, w którym pochowano Gajusza Publiusza i jego potomków, grób został wystawiony przez senatorów i lud w uznaniu jego cnót i zacności.

Za Campidoglio, w kierunku Forum, jest jeszcze piękny portyk świątyni Concor-dii, bogini pokoju.

Tamże, naprzeciw, była świątynia Telluris¹⁹, czyli boga ziemi, z której już nic nie widać; dzisiaj to miejsce jest nazywane św. Zbawicielem „in tellumine”, bo zamiast „tellure” mówiono „tellumine”.

Mają tam jeszcze szlachetny budynek świątyni Merkurego, boga słowa, czyli wiadomości, który obecnie jest poświęcony św. Michałowi, teraz tam sprzedaje się ryby.

Podobnie w tym miejscu [blisko kaplicy św. Juliana, za kościołem św. Krzysztofa, gdzie idzie się do św. Antoniego, w pobliżu św. Marii Większej] są dwa posągi gęsi, które uratowały Rzym, gdy zaczęły gęgać na Campidoglio.

Dalej w kościele Naszej Pani Nowej leży święta rzymska, nazywana błogosławioną Franciszką²⁰, która czyniła wielkie cuda i żyją jeszcze jej dzieci, bo ona umar-

¹⁵ Santa Maria Sopra Minerva, kościół zakonny dominikanów.

¹⁶ Dnia 4 marca 1447 roku, w trzecim głosowaniu, został wybrany w S. Maria Sopra Minerva Mikołaj V.

¹⁷ W dokumentach oficjalnych kościoła nazywano S. Maria in Capitolio. Przydomek „Ara Caeli” (Ołtarz Niebios) pojawił się w języku ludowym, a w dokumentach wyparł dawne miano dopiero w początkach XIV w. Franciszkanom, którzy w 1250 roku przejęli kościół od benedyktynów, zależało na „kontynuacji rzymskiej tradycji”. W nawie głównej kościoła znajduje się kolumna z inskrypcją „*ex cubiculo Augustorum*” – to aluzja do legendy o fundacji kościoła na miejscu pałacu Oktawiana Augusta. *Roma medievale*, red. A. Vauchez Roma-Bari 2001, s. 275-277.

¹⁸ „... *in quibussculptum est literis vetustissimis, atque admodum humore salis exesis, Q. Lutatium Q. F. et Catulum Coss*”, fragment *De varietate Fortunae* Poggio Braccioliniego, *Codice*, t. IV, Roma 1953, s. 232.

¹⁹ Od łac. tellus – ziemia, ale też kraj, ojczyzna.

²⁰ Franceschella di Paolo de Buscis (1384-1440), kanonizowana 9 marca 1608 roku. Jest jedną z patronek Rzymu, także opiekunką kierowców rzymskich. C. Rendina, *Storia insolita di Roma*, Roma 2001, s. 321.

ła w 1440 roku, i była też świątynia Kastora i Polluksa, bogów siły, w której dawniej obradował senat.

Powyżej tego kościoła jest świątynia Wieczności, wzniesiona przez Wespazjana, z której pozostały trzy łuki i jedna kolumna, i jest tam napisane: to jest świątynia Wieczności; zostało przepowiedziane, że będzie ona trwać aż do czasu, gdy dziewica urodzi dziecko²¹. Ta świątynia runęła w noc narodzin Pana i tejsze nocy kilka kawałków utkwilo w ziemi, a wśród nich były tak wielkie, że nie wystarczyło 200 wozów, aby je zabrać. I ma 4 łuki i zadziwiającą kolumnę, grubą na 4 sążnie, której nie mogłem objąć, na suficie były kasetony i ornamenty pokryte drogimi kamieniami.

Dalej droga idzie do więzienia św. Piotra, przed którym leży wielki posąg, którego głowa jest większa od bryły soli, i ma przy sobie dwie misy w kształcie muszli, szerokie na 7 sążni, a pomiędzy tym miejscem i okolicami św. Marii Nowej są wzniesione i wyrzeźbione wspaniałe łuki, a każdy z nich kosztuje ponad 30 tysięcy florenów, i różnorodne wspaniałe kolumny, których jest tam ponad 400, podtrzymujących portyk, który prowadził od pałacu na cudownej skale aż do Campidoglio. A przed łukiem wzniesionym ku czci Tytusa i Wespazjana, na którym przedstawiono zdobycie Jerozolimy, jest kamień obmurowany ceglami, na którym stała cesarska kochanka, a wszyscy Rzymianie musieli do niej iść, bo pewien mag zgasił wszystkie ognie w mieście i żadne inne krzesiwo nie dawało ognia²².

Dalej jest tam okrągły gmach zwierciadeł, w którym pokazywano wszystkie rodzaje zabaw i igrzysk i można tam było siadać aż po sam dach, i są tam trzy porządki²³, jeden nad drugim wyjątkowej piękności, i było tam wstawione zwierciadło, w którym widziano wszystko, co się co działo się na świecie. Ten gmach wybudował Wespazjan i nazwał Coliseo²⁴, które jest teraz bardzo zrujnowane i zniszczone z powodu pozyskiwania z niego budulca.

Dalej jest tam łuk wzniesiony ku czci Konstantyna, kiedy podbił Adyge, Karyncję, Austrię i Krainę²⁵, i jest on bardzo wspaniały.

Dalej jest Studium, w którym odkryto 7 sztuk (wyzwolonych)²⁶, ma ono 7 pięter,

²¹ Podania rzymskie z V i VI w. łączą treść proroctwa ze złotym posągiem Romulusa.

²² Późnośredniowieczna legenda ze słynnego poety Wergiliusza uczyniła potężnego czarnoksiężnika, który został ośmieszony przez jedną z rzymskich patrycjuszek lub w innej wersji cesarską córkę albo kochankę. Z zemsty mocą swojej magii zgasił wszystkie źródła ognia w mieście, jedynym ogniem, który płonął, było łono przewrotnej rzymianki. *Codice*, t. III, s. 183, J. Miziołek, *Mędracy upokorzeni. O dominacji kobiet nad mężczyznami w obrazach Zamku Królewskiego na Wawelu i Zamku Królewskiego w Warszawie*, Kronika Zamkowa 1999, nr 2/38, s. 5-36.

²³ Tzn. style architektoniczne.

²⁴ Muffel opisał słynne Koloseum, któremu liczne źródła przypisywały różnorodne przeznaczenie. Być może magiczne zwierciadło to nawiązanie do wspomnienia o metalowym pokryciu Koloseum.

²⁵ Łuk triumfalny wzniesiony w 316 roku dla upamiętnienia zwycięstwa Konstantyna Wielkiego nad Maksencjuszem przy moście Mulwijskim. W większej części zbudowany z fragmentów starszych łuków, zapowiada dekadencję sztuki rzymskiej. *Codice*, t. III, s. 19.

²⁶ Muffel prawdopodobnie opisał nieistniejące dzisiaj Septizonium, nimfeum wzniesione przez Septymiusza Sewera. Być może norymberski patrycjusz zetknął się z anonimową relacją *Tractatus de rebus antiquis et situ Urbis Romae*, gdzie po raz pierwszy średniowiecznej interpretacji nazwy budowli przeciwstawiono wczesnohumanistyczne tłumaczenie, określające Sep-

ozdobionych kolumnami, ustawionych jedno nad drugim z wielkim smakiem, i była też świątynia Westy. A później dochodzi się do kościoła św. Grzegorza.

Przed twierdzą św. Aleksego jest obraz z kamienia, który obcina palce rozwiązłym niewiastom²⁷, jego głowa jest wielka jak dno beczki na wino, a nos jak i oczy są wyszczerbione.

Na Monte Cavallo stoją dwa piękne, wielkie konie z kamienia i obok nich dwaj młodzieńcy niczym giganci, także z kamienia²⁸, a to wszystko otaczają 4 marmurowe kolumny wyrzeźbione na kształt ludzi²⁹, którzy byli bogami, i na ich głowach może spocząć sala z dachem, w której siedzi się na krzesłach.

Obok leżą dwaj ogromni starożytni giganci, wyrzeźbieni z kamienia, więksi od tego, który jest naprzeciw więzienia św. Piotra; powiadają, że z posągów tych wielkich ludzi pozostały tylko 4 z powodu zniszczeń i piąty przed św. Piotrem; z wszystkich rzeźb wykonanych w mosiądzu lub metalu przetrwała tylko jedna przed św. Janem, która jest na koniu; mówią, że ze wszystkich posągów ze złota, brązu, mosiądzu i kamienia pozostało 6 z wielkiej liczby, z której Rzymianie byli sławni, które pozostały w pamięci każdego, pozostał jeden dlatego, że rzeźby ze złota i srebra przetopili, a te z kamienia potłuczono i przeznaczono na mury i obrócono na wapno.

Są tam trzy piwnice na wino³⁰. Jedna z nich jest między św. Janem a św. Piotrem w Okowach, i mieści 9 magazynów naraz, każdy magazyn ma oddzielne drzwi. Stojąc tam, widzi się drzwi z każdej strony, a w części, która pozostała, można ustawić 12 setek koni; tam dojrzewa dobre wino.

Jest tam piwnica na wino, szeroka na około 100 kroków, z 12 kolumnami, gdzie dają jeść ubogim, i jest tam kaplica św. Michała, i jest w winnicy między św. Cecylią a św. Wawrzyńcem.

Dalej po drugiej stronie św. Marii Większej jest Terminus³¹, wielki pałac, który ma na około 5 wejść, i ma po okręgu 2000 kroków, i jest murowany. Jest pod dachem i jest tam fontanna z płynącą wodą, i zostało jeszcze 8 wspaniałych kolumn z ponad 40, które tam były, każda szeroka na 3 sążnie i wysoka na 12, a z każdej strony są tam rury doprowadzające ciepłą wodę, ułożone powyżej, co jeszcze widać, i jest to rzecz naprawdę zdumiewająca. Pracowali tam chrześcijanie, których było każdego dnia 140 tysięcy, jak zostało zapisane w martyrologium; cesarz Dioklecjan zmusił ich do tej pracy. Zapewniono ich, że jeżeli w ciągu 11 miesięcy wzniosą tę budowlę, to zachowają życie, ale po zakończeniu budowy wszyscy zostali zabici.

tizonium jako miejsce, gdzie nauczano 7 sztuk wyzwolonych: *Ad Septem solia fiut sedes omnium septem scientiarum [...] idest septem omnium scientiarum domus*". *Codice*, t. IV, s. 146.

²⁷ Słynne Usta Prawdy znajdują się w zewnętrznym murze kościoła S. Maria in Cosmedin („ad scholam Graecam”).

²⁸ To posągi Dioskurów, których autorstwo rzymska legenda przypisywała Fidiaszowi i Praksytelesowi.

²⁹ Na posągach znajdowały się inskrypcje odnoszące się do Konstantyna Wielkiego. Biondo Flavio, *Roma instaurata*, [w:] *Codice*, t. IV, s. 293.

³⁰ Podziemne pomieszczenia pochodzące z czasów znacznie wcześniejszych, na terenie dzielnicy Monti, gdzie od XI/XII w. swoje domy i wieże miała potężna rodzina Capocci.

³¹ Terminy Dioklecjana.

Są tam dwie kolumny w szczególny sposób piękne, grube na 2 sążnie i wysokie na około 60 sążni, puste w środku; wyrzeźbiono na nich walki i podboje Rzymian i Trojan³².

W pobliżu pałacu zbudowanego przez Heroda jest piwnica, która ma 175 kroków długości i 90 szerokości; można tam trzymać 300 koni. Tam jest winnica wśród murów i beczka, aby wlać w nią wino.

Przed Campidoglio jest grób, w którym, jak mówią, pogrzebano Nerona, ponieważ jest tam inskrypcja z jego imieniem, tam znalazł śmierć, ale nie z własnej ręki, później został pogrzebany w winnicy, gdzie teraz jest ołtarz S. Maria del Popolo.

Blisko Wieży Milicji³³ jest wielki i okazały starodawny budynek, niegdyś w posiadaniu sędziwych rycerzy³⁴, którzy nie są już zdolni do walki. Wybudowano tam wspaniały grobowiec i prezbiterium, w pobliżu których spoczywa wielu chrześcijan, i są tam liczne kaplice; teraz wszystko rozpada się w gruzy, ale może być odnowione; są tam wewnątrz bawoły i osły, które przewożą drewno i inne artykuły.

³² Muffel z właściwym sobie brakiem szerszej wiedzy historycznej opisał kolumnę Trajana, którego pomylił z Trojanami, wzniesioną w 113 roku, wysokości 77 m, fryz przedstawia zwycięskie kampanie cesarza Trajana w Dacji (98-117). Druga to kolumna Marka Aureliusza (161-180), ustawiona po śmierci cesarza w 180 roku, dla upamiętnienia jego zwycięstw nad Germanami. C. Rendina, *Storia*, s. 122, *Roma medievale*, s. 267.

³³ Torre delle Milizie, usytuowana w kompleksie Hal Trajana, jej nazwę wiązano z obecnością rzymskiego garnizonu miejskiego, wzniesiona w początkach XIII w., w 1257 r. zakupiona dla rodziny Caetani przez przyszłego papieża Bonifacego VIII.

³⁴ Błędna tradycja w Halach Trajana umieszczała koszary weteranów kampanii prowadzonych przez cesarza. Biondo Flavio, *Roma*, s. 312.